

УДК 349.41:349.42

ПРАВОВА ОХОРОНА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ПРИ ЇХ МЕХАНІЧНОМУ ОБРОБІТКУ

**М.А. ДЕЙНЕГА, кандидат юридичних наук,
Національний університет біоресурсів і
природокористування України¹**

Досліджено правові засади охорони сільськогосподарських угідь при їх механічному обробітку через систему заходів культуртехнічної та агротехнічної меліорації земель.

Правова охорона земель, культуртехнічна меліорація земель, агротехнічна меліорація земель, механічний обробіток ґрунту.

Однією з найважливіших галузей сільськогосподарського виробництва, що заснована на раціональному використанні земель сільськогосподарського призначення, є землеробство. Основа будь-якої системи землеробства – це обробіток ґрунту. Незважаючи на те, що серед факторів, які впливають на врожайність, йому, на думку деяких вчених, відводиться лише 7,5–17,4 %, але це найбільш значуща сукупність заходів. Обробіток ґрунту – це механічний вплив на ґрунти робочими органами сільськогосподарських машин і знарядь з метою створення найкращих умов для росту й розвитку культурних рослин, що спрямований на забезпечення постійно зростаючих врожаїв [1, с. 228]. Разом з цим, з підвищенням інтенсифікації землеробства та рівня організації виробництва, сільськогосподарська діяльність почала негативно впливати на якість та родючість ґрунту. Для обробітку застосовуються засоби, знаряддя, машини і механізми, які знижують родючість та продуктивну здатність ґрунту, розпушують ґрунт і розпилюють його, що у подальшому призводить до розорення земель, формування ерозійних процесів тощо. Наведені негативні явища можна послабити за допомогою загальних для усіх, нормативно врегульованих заходів охорони сільськогосподарських угідь при їх обробітку, насамперед через систему заходів культуртехнічної та агротехнічної меліорації земель.

Метою статті є дослідження правових засад охорони сільськогосподарських угідь при їх механічному обробітку через систему заходів культуртехнічної та агротехнічної меліорації земель.

Правовою основою проведення культуртехнічної та агротехнічної меліорації земель сільськогосподарського призначення в Україні є Закон

України «Про меліорацію земель» від 14 січня 2000 р. № 1389-XIV [2]. Відповідно до ст. 5 Закону України «Про меліорацію земель» культуртехнічна меліорація земель – це сукупність заходів щодо проведення впорядкування поверхні землі та підготовки її до використання для сільськогосподарських потреб. Метою культуртехнічної меліорації земель є надання меліорованим землям таких технічних особливостей, які забезпечать можливість ведення культурного сільськогосподарського виробництва. Для досягнення цієї мети проводять культуртехнічні роботи.

Згідно із п. 1.2 ВБН 33-2.3.01-83 «Норми і правила проведення культуртехнічних робіт», затверджених наказом Мінводгосп СРСР від 25 листопада 1983 р. [3], культуртехнічні роботи – це комплекс меліоративних заходів щодо видалення з поверхні та оброблюваного шару ґрунту деревної рослинності, пнів, деревини, каменів, залишків старих споруд, ліквідації дрібноконтурності, неправильної (незручною для обробки) конфігурації угідь, первинної обробки ґрунту, плануванню і вирівнюванню поверхні. До культуртехнічних робіт відносять: викорчування дерев і чагарників, розчищення від каміння, зрізування купин, вирівнювання поверхні, первинна меліоративна оранка, залуження тощо.

Культуртехнічні роботи дуже трудомісткі, складні і вимагають великих витрат. Для їх проведення застосовують меліоративні машини [4, с. 9]. Відповідно до п. 3.1 ДСТУ 2447-94 «Машини меліоративні. Терміни та визначення», затвердженого наказом Держстандарту України від 15 квітня 1994 р. № 86 [5], меліоративною машиною визнається машина, призначена для виконання технічних операцій, направлених на корінне поліпшення земель. Сільськогосподарські машини, що використовуються під час меліорації земель сільськогосподарського призначення, поділяються на машини для підготовчих робіт (кущорізи, корчувачі, фрезерні меліоративні машини, чагарникові граблі, чагарниково-болотяні плуги, каменезбиральні машини тощо) і для первинного обробітку ґрунту (дискові меліоративні борони, дискові плуги, фрезерні барабани, важкі катки тощо) [6, с. 495–496].

Перш ніж приступити до проведення культуртехнічних робіт здійснюють ґрунтово-меліоративні, геоботанічні і культуртехнічні дослідження. У процесі їх виявляють господарську цінність рослинного покриву та його особливості, визначають можливість підготовки ґрунту для сільськогосподарського використання, з тим щоб рекомендувати ефективні способи освоєння земель. Такі дослідження спрямовані на виявлення: закустареності і залісненості території; наявності лісових вирубок з пнями; засміченості ґрунту; кам'янистості; нерівностей рельєфу тощо [7, с. 19].

Культуртехнічні роботи поділяють на дві групи. До першої групи відносять роботи щодо підготовки поверхні земель

сільськогосподарського призначення до подальшого обробітку (корчування пнів і дерев, знищення чагарників, видалення каміння тощо), а до другої – роботи щодо первинного обробітку земель (первинна меліоративна оранка, розподіл пласта тощо) [8, с. 489]. При підготовці поверхні земель до подальшого обробітку проводять різні види культуртехнічних робіт: розчищення земель від чагарника і рідколісся, корчування чагарника і рідколісся та їх спалювання, корчування пнів та їх вивіз або знищення, збір і вивіз каміння [4, с. 11].

Нормативні вимоги до проведення культуртехнічних робіт з розчищення меліорованих земель від чагарника і рідколісся встановлені другим розділом ВБН 33-2.3.01-83 «Норми і правила проведення культуртехнічних робіт». Розчищення земель від чагарника і рідколісся проводиться декількома способами: роздільне видалення чагарника і рідколісся; корчування чагарника і рідколісся разом з корінням; фрезерування чагарника і пнів; заорювання чагарника. Процедура роздільного видалення чагарника і рідколісся встановлена пп. 2.2–2.10 ВБН 33-2.3.01-83. Роздільне видалення надземної і кореневої частини чагарника і рідколісся проводиться за наявності на поверхні каміння не більше 50 м³/га, шляхом: зрізання чагарника і рідколісся; корчування пнів і коріння; перетрушування та згрібання чагарника, рідколісся, пнів і коріння у купи, їх спалювання; завантаження, транспортування і розвантаження пнів і коріння.

Для зрізання чагарника і рідколісся на рівнинних ділянках за наявності поверхневого каміння до 15 м³/га використовують кущорізи – меліоративні машини для зрізання надземної частини деревно-чагарникової рослинності [5]. При кількості поверхневого каміння понад 15 м³/га, або пнів старої вирубки понад 50 шт./га, а також при нерівному рельєфі для зрізання застосовують бульдозери. Очищення меліорованих земель від пнів і коріння, що залишилися після зрізання чагарника і рідколісся, здійснюють з урахуванням їх розмірів і ґрунтових умов різними видами корчувачів – меліоративна машина для витягування пеньків, кущів разом з кореневою системою, прихованих залишків деревини і кам'яних валунів [5]. Перетрушування і згрібання чагарника, рідколісся, пнів і коріння здійснюється чагарниковими граблями – меліоративні машини для збирання і транспортування зрізаної рослинності [5], через 7–15 днів після закінчення зрізання і корчування.

Купи для спалювання слід формувати заввишки 5–7 м з невеликою площею основи – 20–30 м. При неможливості спалювання на місці зрізання і корчування здійснюють завантаження чагарника, рідколісся, пнів і коріння у транспортні засоби навантажувачами з грейферними захватами або корчувачами-навантажувачами. Транспортування зрізаних чагарника і рідколісся, викорчовуваних пнів і коріння до місць складування (спалювання) здійснюють на самосвальних лижах, тракторних причепах і вантажно-транспортних агрегатах. Після закінчення робіт по вивезенню і

спалюванню викорчовуваних пнів, коріння і деревини на місці проведення робіт не повинно залишатися деревних залишків, що перешкоджають первинній обробці ґрунту.

Корчування чагарника і рідколісся має проводитися згідно із пп. 2.11–2.14 ВБН 33-2.3.01-83 «Норми і правила проведення культуртехнічних робіт». Корчування чагарника і рідколісся здійснюють корчувачами у тих випадках, коли зрізання неможливе або технічно і економічно не виправдане (рідкий чагарник, наявність поверхневого каміння понад 50 м³/га, нерівна поверхня тощо). Викорчовувану деревну рослинність переміщують на відстань до 15 м, укладаючи вгору корінням для кращого підсихання ґрунту. Після підсушення протягом 7–15 днів викорчовувану деревну рослинність перетрушують і збирають у купи чагарниковими граблями або корчувачами. Купи з викорчовуваного чагарника і рідколісся формуються заввишки до 5–7 м, площею основи 20–30 м, об'ємом до 200 м³. Спалювання куп здійснюють з дотриманням правил протипожежної безпеки.

На закустарених торф'яниках і оторфованих ґрунтах проводять фрезерування чагарника і пнів відповідно до пп. 2.15–2.19 ВБН 33-2.3.01-83. Освоюють ці землі фрезерними машинами, замінюючи цим корчування і видалення чагарника. Фрезерна меліоративна машина – це машина для подрібнення деревно-чагарникової рослинності і прихованих залишків деревини [5]. Перед фрезеруванням необхідно видалити із земельної ділянки дерева діаметром понад 12 см, і пні, діаметром понад 20 см. При висоті чагарника і рідколісся понад 5 м і при загальному запасі деревини понад 50 м/га заздалегідь видаляють надземну частину деревної рослинності, що підвищує якість і продуктивність фрезерування. Після фрезерування подрібнена деревина повинна рівномірно розподілятися по глибині обробленого шару ґрунту. На поверхні ґрунту допускається наявність не більше 5 % загальної маси деревини.

Заорювання чагарника має відбуватися згідно із пп. 2.20–2.21 ВБН 33-2.3.01-83. Цей вид культуртехнічних робіт необхідно здійснювати на площах, що не вимагають великих планувальних робіт, за відсутності великої кількості крупних пнів, деревини, не засмічених камінням. Глибину заорювання слід встановлювати залежно від його густини і висоти з таким розрахунком, щоб перевернутий пласт повністю покривав заорювану деревину і на поверхню не вивертався підстилаючий горизонт ґрунту. Товщина приорюваного підстилаючого шару не повинна перевищувати 5 см. Заорювання потрібно виконувати чагарниково-болотяними плугами – меліоративна машина для первинної оранки болотяних, торф'яних і мінеральних ґрунтів, що заросли чагарником і містять залишки деревини [5].

Очищення меліорованих земель від каміння повинно проводитися відповідно до вимог, встановлених розділом четвертим ВБН 33-2.3.01-83 «Норми і правила проведення культуртехнічних робіт». При проведенні

робіт з прибирання каміння слід видаляти поверхневі, напівприховані і приховані у верхньому (30 см) шарі ґрунту камені розміром понад 5 см. Прибирання каміння розміром понад 10 см здійснюється каменезбиральними машинами – меліоративна машина для прибирання каміння з поверхні орного поля [5]. Крупні камені діаметром понад 2 м потрібно розколювати за допомогою вибухових речовин, гідромолотов або електрогідравлічних установок.

Залежно від забезпеченості транспортними засобами, міри кам'янистості і дальності вивезення прибирання крупних каменів слід проводити одним з наступних способів: корчування каміння з одночасним завантаженням у транспортні засоби (застосовують при кам'янистості понад 50 м/га); корчування каміння з одночасним згрібанням у купи і наступним завантаженням у транспортні засоби (застосовують при кам'янистості менше 50 м/га); корчування з переміщенням каміння масою до трьох тонн на відвалі корчівника (застосовують при дальності транспортування до 50 м).

Завантаження викорчовуваного каміння у транспортні засоби повинно здійснюватися корчувачами, грейферними і щелепними навантажувачами, автокранами з тросовим захватом (залежно від виду транспортних засобів). Для транспортування каміння до місць складування слід використовувати тракторні причепа, самосвальні лижі і волокуші, що агрегуються з тракторами.

До культуртехнічних робіт з первинного обробітку земель відносять первинну меліоративну оранку і розподіл пласта. Основні вимоги до первинної меліоративної оранки і розподілу пласту встановлені п'ятим розділом ВБН 33-2.3.01-83 «Норми і правила проведення культуртехнічних робіт». При проведенні первинного обробітку земель мають бути виконані наступні вимоги: збереження гумусового горизонту, достатній оборот і кришіння пласту, глибоке і повне оброблення дернини, трав'янистої рослинності і дрібних деревних залишків.

Процедура первинної меліоративної оранки встановлена пп. 5.3–5.5 ВБН 33-2.3.01-83. На ґрунтах з потужністю гумусового шару понад 18 см необхідно проводити первинну меліоративну оранку чагарниково-болотяними плугами з подальшою розробкою пласту важкими дисковими меліоративними боронами – машина, призначена для первинної обробки земель, які містять залишки деревини і дрібного каміння, і загортання їх під ґрунт [5]. При потужності гумусового шару менше 18 см слід проводити первинну меліоративну оранку важкими дисковими меліоративними боронами і дисковими плугами – меліоративні машини, призначені для оранки меліорованих земель, засмічених дрібними залишками деревини і невеликого каміння, а також розпушування ґрунту чагарниково-болотяними плугами.

Відповідно до п. 5.8 ВБН 33-2.3.01-83 розподіл пласту слід проводити після первинної оранки і поверхневого підсихання ґрунту. Розподіл пласту

проводиться важкими дисковими меліоративними боронами і фрезерними барабанами. Після первинної обробки плугами, фрезерними або дисковими знаряддями обов'язково проводиться накатування важкими катками, згідно із п. 5.9 ВБН 33-2.3.01-83.

Подальший комплекс заходів обробітку ґрунту становить сукупність агротехнічних меліоративних заходів. Відповідно до ст. 7 Закону України «Про меліорацію земель» агротехнічна меліорація земель передбачає здійснення комплексу заходів, спрямованих на збільшення потужності та поліпшення агрофізичних властивостей кореневмісного шару ґрунтів.

У сучасних умовах отримувати високі і стабільні врожаї сільськогосподарських культур без врахування їх вимог до агрофізичного стану ґрунту практично неможливо. Агрофізичні властивості ґрунту розкриваються через його структуру, яка має надзвичайно важливе значення як один із факторів родючості ґрунту. Структурні ґрунти добре вбирають і зберігають воду, поживні речовини, містять більше повітря, завдяки цьому у них утворюються сприятливий водний, повітряний і поживний режими [1, с. 56–58]. На збільшення потужності та поліпшення агрофізичних властивостей кореневмісного шару ґрунтів спрямований комплекс заходів агротехнічної меліорації земель сільськогосподарського призначення [1, с. 228].

Серед агротехнічних меліоративних заходів обробітку ґрунту, що сприяють поліпшенню агрофізичних властивостей ґрунтів, ст. 7 Закону України «Про меліорацію земель» виділяє: плантажну оранку, розпушування ґрунту, щілювання, кротовий аераційний дренаж тощо.

Плантажна оранка (плантаж) – це обробіток ґрунту спеціальним плантажним плугом на глибину 40–80 см при ширині захвату 50–60 см [1, с. 250]. Основні вимоги до проведення меліоративної плантажної оранки встановлені ДСТУ 5041:2008 «Якість ґрунту. Оцінювання придатності земель для меліоративної плантажної оранки», затвердженим наказом Держспоживстандарту України від 4 серпня 2008 р. № 269 [9]. Відповідно до ДСТУ плантажну оранку проводять на земельних ділянках, у ґрунтовому покриві яких присутні солонцеві та вторинно солонцюваті ґрунти.

Згідно із п. 3.2 ДСТУ 5041:2008 перед плантажною оранкою необхідно виявити земельні ділянки, на яких доцільно її проводити. Основним джерелом інформації для оцінювання придатності земель сільськогосподарського призначення для плантажної оранки є: матеріали великомасштабного обстеження земель та їхнього коригування (ґрунтові карти, нариси); матеріали еколого-меліоративного моніторингу зрошуваних земель (карти солонцюватості); матеріали агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення (агрохімічний паспорт земель сільськогосподарського призначення, який характеризує сучасний стан родючості ґрунту).

Оцінюють придатність земель сільськогосподарського призначення для меліоративної плантажної оранки на основі наявних матеріалів ґрунтового, еколого-меліоративного та агрохімічного обстеження земель за комплексом показників, а саме: ступенем солонцюватості ґрунтів, глибиною залягання карбонатів кальцію, рівнем підґрунтових вод та їхньою мінералізацією, глибиною залягання сольового горизонту, вмістом важких металів тощо. Перелік показників оцінювання придатності земель для меліоративної плантажної оранки та їхні нормативні величини наведені у пп. 5.5, 5.6 ДСТУ 5041:2008 «Якість ґрунту. Оцінювання придатності земель для меліоративної плантажної оранки».

У результаті проведення меліоративної плантажної оранки поліпшуються агрофізичні властивості (водопроникність, пористість) ґрунтів, зростають запаси продуктивної вологи. Покращення основних агрофізичних властивостей ґрунтів під впливом меліоративної плантажної оранки сприяє збільшенню врожайності сільськогосподарських культур. На 50 рік післядії меліоративна плантажна оранка зберігає позитивний вплив на врожайність сільськогосподарських культур. Приріст врожаю на плантажованих ґрунтах складає 20–25 % [4, с. 11–12].

Крім плантажної оранки до основних агротехнічних меліоративних заходів відносять розпушування ґрунту, щілювання та кротовий аераційний дренаж. Розпушування ґрунту – це зміна взаємного розміщення ґрунтових часток із збільшенням об'єму ґрунту. Розпушування збільшує загальну пористість ґрунту. Завдяки цьому посилюється аерація, зростає водопроникність ґрунту, посилюються біологічні процеси, зменшуються втрати вологи тощо. Тому одне із основних завдань розпушування – створити сприятливі умови для нагромадження і збереження вологи та поживних речовин, доступних для сільськогосподарських культур. Крім того, воно сприяє глибоку проникненню кореневої системи рослин. Розпушування здійснюється плугом з відповідною полицею, а також спеціальними знаряддями – культиваторами, боронами, фрезами тощо [1, с. 232]. Щілювання – це такий захід обробітку ґрунту для нарізування щілин з метою посилення водопроникності ґрунту, зменшення руйнівної дії водної ерозії та нагромадження запасів вологи у ґрунті. Під час щілювання відбувається зміна взаємного розміщення ґрунтових часток із зменшенням об'єму ґрунту. Ущільнений ґрунт швидше прогрівається, тому що зближення ґрунтових часток підвищує його теплопровідність і цим самим прискорює поширення тепла, одержаного від сонця. Для ущільнення ґрунту використовують щільнорізи або переобладнані плоскорізи, котки з різною поверхнею, діаметром і масою [1, с. 235–236, 274]. Кротовий аераційний дренаж (кротування) полягає у нарізуванні паралельно через 0,8–2 м мережі кротовин глибиною 35–40 см впоперек розміщення дерн, з метою відведення зайвої води. Кротування проводять кротодренерами, що закріплюються ззаду корпуса плуга [1, с. 274, 315].

На жаль, лише відносини у сфері проведення плантажної оранки нині є нормативно врегульованими. Здійснення інших агротехнічних меліоративних заходів не врегульовано чинним законодавством України.

Як доводить досвід і практика, посилення інтенсивності обробітку ґрунту все частіше дає негативні наслідки. Інтенсивний обробіток сільськогосподарських угідь призводить до різкого збільшення ерозійних процесів, зростають темпи мінералізації органічної речовини, у тому числі й гумусу, погіршуються агрофізичні і біологічні властивості ґрунту тощо. А багаторазове застосування сільськогосподарських машин призводить до переущільнення ґрунту, що негативно відбивається на якості наступних обробітків та врожайності сільськогосподарських культур [10, с. 280].

З кінця XX ст. простежується тенденція до скорочення або й повної відмови від механічних обробітків [10, с. 282]. Характерною особливістю сучасних світових систем землеробства є мінімалізація обробітку ґрунту, тобто йде орієнтація на зменшення частоти та інтенсивності обробітку [1, с. 110]. Основними напрямками мінімалізації обробітку ґрунту є: зменшення кількості механічних обробітків ґрунту; зменшення глибини обробітку; поєднання кількох операцій в одному агрегаті; повне вилучення механічного обробітку ґрунту; зменшення оброблюваної поверхні поля; пряма сівба в необроблений ґрунт [11, с. 123]. Нині позитивний вплив мінімалізації обробітку на родючість ґрунту ні у кого не викликає сумніву.

Отже, проаналізувавши правові засади охорони сільськогосподарських угідь при їх механічному обробітку через систему заходів культуртехнічної та агротехнічної меліорації земель, насамперед слід звернути увагу на необхідність удосконалення системи законодавства України шляхом прийняття відповідних нормативних актів та нормативно-технічних документів з урахуванням новітніх наукових досліджень у цій галузі, зокрема, з урахуванням принципу мінімалізації обробітку ґрунту.

Список літератури:

1. Бегей С.В. Екологічне землеробство : підручник / С.В. Бегей, А.І. Шувар. – Львів : «Новий Світ – 2000», 2007. – 432 с.
2. Про меліорацію земель : Закон України від 14 січня 2000 р. № 1389-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 11. – Ст. 90.
3. Норми і правила проведення культуртехнічних робіт : ВБН 33-2.3.01-83. – [Чинний від 1983-11-25]. – М. : Мінводгосп СРСР, 1984. – 21 с.
4. Листовский Н.Д. Опыт проведения культуртехнических работ / Н.Д. Листовский. – М. : «Колос», 1969. – 88 с.
5. Машини меліоративні. Терміни та визначення : ДСТУ 2447-94. – [Чинний від 1994-04-15]. – К. : Держстандарт, 1994. – 9 с.
6. Сільськогосподарські та меліоративні машини : підручник / Войтюк Д.Г., Дубровін В.О., Іщенко Т.Д. та ін. – К. : Вища освіта, 2004. – 544 с.
7. Ельцов Е.И. Справочник по проведению культуртехнических работ / Е.И. Ельцов. – М. : Моск.рабочий, 1981. – 191 с.

8. Украинская советская энциклопедия : в 13 т. – Т. 5. – К. : Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1980. – 560 с.

9. Якість ґрунту. Оцінювання придатності земель для меліоративної плантажної оранки : ДСТУ 5041 : 2008. – [Чинний від 2008-08-04]. – К. : Держспоживстандарт України, 2008. – 7 с.

10. Охорона та раціональне використання природних ресурсів і рекультивація земель : навч. посібник / Надточій П.П., Мислива Т.М., Морозов В.В. та ін. – Житомир: Видавництво «Державний агроекологічний університет», 2007. – 420 с.

11. Бакка М.Т. Основи ведення сільського господарства та охорона земель : навч. посіб. / Бакка М.Т., Стрельченко В.П., Божок П.Т. – Житомир : ЖІТІ, 2000. – 366 с.

Исследовано правовые аспекты охраны сельскохозяйственных угодий при их механической обработке через систему мероприятий культуртехнической и агротехнической мелиорации земель.

Правовая охрана земель, культуртехническая мелиорация земель, агротехническая мелиорация земель, механическая обработка почвы.

In the article investigational legal principles of guard of agricultural lands at their mechanical till through the system of measures of technical and agro technical land amelioration.

Legal safeguard of land, technical and agro technical land amelioration, mechanical tillage of soil.